

टिप्पणी

रससूत्रस्य परिचयः सहृदयस्य अवधारणा च

रसस्य स्वरूपपरिभाषाप्रकारादीनां भवन्तः सुविदिताः सन्ति। रसरूपस्य तस्य अनुभवस्य च व्यवस्थिततया व्यापकतया च चर्चा कुर्वन् नाट्यशास्त्रस्य प्रवर्तकः भरतमुनिः प्राचीनतमः, महत्त्वपूर्णः, प्रामाणिकः च आचार्यः अस्ति। आचार्यभरतेन रसविषये स्थापितानि सूत्राणि, तदनन्तरं आचार्यैः दत्तानि व्याख्यानानि रससूत्रविमर्श इति नाम्ना प्रसिद्धानि सन्ति। भट्टलोल्लाटः, शङ्कुकः, भट्टनायकः, अभिनवगुप्तेन प्रस्तुतः रससूत्रव्याख्यानानां रसनिर्धारणे रसस्य स्वरूपस्य अवगमने च महत् महत्त्वम् अस्ति। अभिनवगुप्तेन भट्टलोल्लतस्य, शङ्कुकस्य, भट्टनायकस्य च मान्यतानां समीक्षां कुर्वन् अभिनवगुप्तेन व्यक्ताः विचाराः सर्वाधिकमहत्त्वपूर्णाः इति मन्यन्ते स्म। आचार्यैः स्वस्वव्याख्यानद्वारा विभव-अनुभव-सञ्चरी-भवयोः माध्यमेन स्थायीभावना कथं सुदृढा भवति, रासरूपं च प्राप्नोति इति स्पष्टीकर्तुं प्रयतन्ते स्म कथं विभवादिः स्थायिव्यञ्जनैः सह संयोगः भवति? एतेषां प्रश्नानां समाधानेन सह एतत् स्पष्टीकर्तुं प्रयासः अपि कृतः यत् कः सुखं अनुभवति- रमादीयां पात्राणि, अभिनयं कुर्वन्तः अभिनेतारः वा अभिनयं पश्यन्तः प्रेक्षकाः वा?

अस्मिन् पाठे वयं रससूत्रस्य व्याख्याकारैः कृतं रसविषये चर्चा तस्मिन् सहृदयस्य भूमिकां च अवगन्तुं प्रयतेम।

शिक्षणपरिणामाः

एतत् पाठं पठित्वा भवन्तः -

- रससूत्रविमर्शात् परिचिताः सन्ति;
- आचार्य भट्टलोल्लत एवं श्री शङ्कुक के रस व्याख्या जानना;
- आचार्य भट्टनायक, अभिनवगुप्त, आचार्य धनंजय, आचार्य विश्वनाथ एवं आचार्य जगन्नाथ की मत जानना;

टिप्पणी

- रसस्य सरलीकरणं अवगच्छन्तु; तथा
- सहृदयस्य अवधारणां जानन्ति।

9.1 रसस्य निष्पत्तिः

रसनिर्गमनसम्बद्धं भरतमुनिसूत्रमिदं आचार्यैषु चर्चाविषयं जातम्-
“विभावानुभावव्याभिचारिसंयोगद्रसनिष्पत्तिः।”

अर्थात् रसः विभावानुभावसंचारीभावादात्मकभावनासंयोगात् उत्पद्यते। भरतेन रसानुभूतिः रसनिष्पत्ति इति रससूत्रे आहूता। रससूत्रस्य अत्यन्तं संक्षिप्तत्वात् रस-निष्पत्तेः स्वरूपं ज्ञातुं अतीव कठिनं दृश्यते। पूर्वपाठे विभावः, अनुभावः, संचारीभावाः च रसस्य कारणसामग्री इति सुविज्ञाताः सन्ति। एतेषां त्रयाणां ‘संयोगेन’ रसस्य उत्पत्तिः भवति। अस्मिन् वचने सर्वं रहस्यं ‘संयोगः’ ‘उत्पत्ति’ इति शब्देषु निगूढम् अस्ति। उपर्युक्तत्रयाणां तत्त्वानां एषः संयोगः परस्परं भवति उत त्रयोऽपि अन्येन केनचित् चतुर्थेन तत्त्वेन सह भवन्ति। कथं एषः संयोगः भवति? यावत् एतेषां प्रश्नानां तार्किकार्थः ज्ञायते तावत् न रस-निष्पत्तिसिद्धान्तः स्पष्टः कर्तुं शक्यते न च रसस्य अनुभवः व्याख्यातुं शक्यते।

रससूत्रे ‘विभावः’, ‘अनुभावः’, ‘व्याभिचारी’ च रस-निष्पत्तेः अवयवः। एतेभ्यः विहाय संयोगः ‘निष्पत्तिः (उत्पत्तिः)’ इति शब्दाः रससम्बद्धप्रक्रियायाः सम्बन्धिनो भवन्ति। एवं प्रकारेण रसरूपस्य स्पष्टतायै रससूत्रे उल्लिखितानां शब्दानां मुख्यभागद्वये विभक्तुं शक्यन्ते-

1. रसस्य निमित्तविषयवाचकशब्दाः - विभावः, अनुभावः, व्याभिचारी च।
2. रसनिष्पत्तिप्रक्रिया सूचकशब्दः : संयोगः तथा निष्पत्तिः।

यद्यपि, भरतेन अस्मिन् सूत्रे स्थायिशब्दस्य प्रयोगः न कृतः, तथापि रससूत्रस्य व्याख्यानकाले तेन स्पष्टं कृतम्। स्थायी भावना रसनिष्पत्तिः कृते सर्वाधिकं महत्त्वपूर्णं आवश्यकं च तत्त्वम् अस्ति।

भरतमुनिसूत्रेषु प्राप्यमाणानां विभाव-अनुभाव-व्याभिचारी भव-शब्दानां व्याख्यायां भेदः नास्ति, किन्तु शब्द- ‘संयोगा’, ‘निष्पत्तिः (उत्पत्तिः)’ इति विषये अनेके आचार्यैः स्वकीयानि व्याख्यानानि प्रस्तूयन्ते। अस्मिन् विषये निम्नलिखितचतुर्णां आचार्याणां मतं विद्वांसस्य चर्चायाः केन्द्रं बहुधा अभवत्।

- (1) भट्टलोल्लटः- उत्पत्तिवादः
- (2) श्रीशंकुकः - अनुमितिकवादः
- (3) भटनायकः - भुक्तिवादः

(4) अभिनवगुप्तः - अभिव्यक्तिवादः

अग्रिमे चर्चायां एतेषां चतुर्णां मतानाम् प्रत्ययानां चर्चा कुर्वन् रस-निष्पत्तिः (रसस्य उत्पत्तिः) इत्यत्र 'संयोगः' (संयोजनम्) 'निष्पत्तिः' इति शब्दानां तार्किकार्थनिर्णयस्य प्रयासः भविष्यति तथा च रस-निष्पत्ति-स्वभावं अवगन्तुम्।

भट्टलोल्लटस्य उत्पत्तिवादः

1. भरतमुनिसूत्रस्य व्याख्याने रस-निष्पत्तिविषये भट्टलोल्लटः इत्यनेन एतत् मतं प्रस्तावितं यत् संयोजनस्य अर्थः 'उत्पाद्य-उत्पादकसम्बन्धः' (कारणभावः) 'निष्पत्तिः' इत्यस्य अर्थः 'उत्पत्तिः' इति अत एव, भट्टलोल्लटस्य सम्बन्धसिद्धान्तः उत्पत्तिवादः इति नाम्ना प्रसिद्धः अस्ति। रसानां एषा उत्पत्तिः 'अनुकार्य (The character being enacted)' इत्यत्र भट्टलोल्लटः इत्यनेन स्वीकृतम् अस्ति। तेषां मतेन रसः नटने न सहृदयस्य हृदयेषु वसति, अपितु अभिनयमाणे पात्रे निवसति, नटस्य अभिनयकौशलद्वारा च अनुभव्यते।

“भट्टलोल्लटस्य मतेन स्थायिभावस्य रसस्य च भेदः अस्ति यत् केवलं विभवानुभवादिभिः दृढः स्थायिभावः एव रसज्ञः भवति; परन्तु तौ व्यक्तिगतरूपेण अनुकर्तराम इत्यादिषु निवसतः, अनुकर्ते (यः अधिनियमनं कुर्वन् अस्ति)-अभिनेता इत्यादिषु अनुभविनोऽभवतः”।

अनुकार्यस्य अर्थः नाटके वर्णिताः ऐतिहासिकाः राम-सीता इत्यादयः वा तत्सदृशाः पात्राः, येषां नटः मञ्चे अभिनयं कुर्वन्ति वा अनुकरणं कुर्वन्ति वा। आचार्यलोल्लटस्य मतस्य सारांशः अस्ति-

2. विभावः, अनुभावः, संचारीभावः च स्थायीभावेन सह मिलित्वा रसः उत्पद्यते। स्थायिभावानां रसस्य च भेदः नास्ति।
3. ये अपुष्टावस्थायां स्थायिरूपेण भवन्ति; यदा ते बलवन्तः भवन्ति तदा ते रसाः भवन्ति।
4. संयोगः इत्यर्थः स्थायिभावस्य विषयेन सह सम्बन्धः। अयं सम्बन्धः त्रिविधः-
 - स्थायीभावविभावयोः च उत्पाद्य-उत्पादकभावः सम्बन्धः।
 - स्थायीभावानुभावयोः च गम्य-गमकः (प्रकाश-प्रकाशकः) सम्बन्धः।
 - स्थायीभावव्यभिचारीभावे च पोष्य-पोषकः सम्बन्धः।
5. यथा यज्ञादिकं कृत्वा गुणरूपेण आश्चर्यजनकं परिणामं प्राप्नोति तथा च यज्ञं कुर्वन् व्यक्तिः सुखदं अनुभवं अनुभवति; तथा यज्ञस्य नाट्यरूपेण नानाकारणात् सहृदयया रममाणं रसरूपं फलं जायते।

टिप्पणी

टिप्पणी

6. एषः रसः वस्तुतः अभिनय क्रियमाणे पात्रे उत्पद्यते, परन्तु मञ्चे नटस्य वेषस्य, वाक्प्रदानस्य इत्यादीनां कारणात् प्रेक्षकाः तान् तथैव अभिनयं क्रियमाणं सः पात्रं मन्यन्ते, यथा समुद्रस्य शंखं पश्यन् व्यक्तिः सूर्ये प्रकाशमानः तत् रजतं मन्यते। अतः रसः अभिनयमाणे पात्रे (वास्तविक राम इत्यादि) अवशिष्यते किन्तु प्रेक्षकाः नटं अभिनयमानं समानं पात्रं (राम इत्यादयः) मन्यन्ते अतः, अनुकर्त-नटस्य रसः अस्ति इति अनुभूयते।
7. लोल्लटस्य मते रसस्य वास्तविकः अनुभवः राम इत्यादिषु-अनुकर्येषु तथा च गौणरूपेण राम इत्यादिषु अवस्थानां अनुकरणं कुर्वन् नटः इति मन्यते अर्थात् रामस्य आश्रयस्य हृदये उत्पन्नः रतिस्थानी भावः जगति सीतायाः आलम्बनेन सीतायाः इशाररूपेण परिवेशस्य प्रभावेण च, अनुभवैः प्रकटितं च चिन्ता इत्यादिभिः संवादात्मकैः भावैः सुदृढं कृत्वा रतिस्थायी भावः सम्पूर्णतया पूर्णः अभवत्। परिपक्वतां प्राप्य रसः भवति। एतत् नाटके अनुकरणं भवति। अभिनेतुः अभिनय-अभिनय-कौशलस्य कारणात् अनुकरणीयः अभिनेता अनुकरणकर्तृवत् व्यवहारं करोति, अत्र अपि स्थिरतायाः भावः सुदृढः भवति, रसरूपेण परिणतः च भवति, अतः नाट्य-प्रेक्षकाणां कृते रोचकं दृश्यते।
8. लोल्लटः इत्यनेन स्वव्याख्याने सामाजिकस्य (सहृदयस्य) उल्लेखः न कृतः तथापि सम्पूर्णं नाटकं केवलं सहृदयदर्शकानां कृते एव प्रदर्श्यते इति अपि सत्यम्। एवं प्रकारेण सामाजिकस्य (सहृदयस्य) प्रत्यक्षोल्लेखो नास्ति चेदपि नटस्य रसस्य नाट्यरसस्य वा अनुभवं कृत्वा सामाजिकः (सहृदयः) सुखी भवति इति कल्पयितुं शक्यते।
9. अस्य सिद्धान्तस्य बृहत्तमः दोषः अस्ति यत् अस्मिन् अन्यस्य प्रेमादिस्य अनुभवः रसः इति उच्यते।

9.3 श्रीशङ्कुकस्य अनुमितिवादः (अनुमानवादः)

भट्टलोल्लटस्य मतस्य समीक्षां कुर्वन् श्रीशङ्कुकः स्वमतं स्थापितवान्। रसं अनुमानविषयं वदन्ति। विभावः, अनुभावः, संचारीभावः च अनुमापकः वा गमकः स्थायीभावः च अनुमप्यः वा गम्यः वा। तेषां परस्परं संयोगः “गम्य-गमकः” अथवा “अनुमप्य-अनुमापकः” इति सम्बन्धेन भवति। अतः भरतस्य रससूत्रे “संयोगः)” शब्दस्य अर्थः “गम्य-गमकः” अथवा “अनुमप्य-अनुमापकः” सम्बन्धः अस्ति तथा च “निष्पत्तिः (उत्पत्तिः)” शब्दस्य अर्थः “अनुमितिवादः” इति। रसं अनुमानरूपं मन्यमानस्य शङ्कुकस्य मतं ‘अनुमितिवादः’ इति नाम्ना प्रसिद्धम् अस्ति। शङ्कुकमतस्य सारं यथा-

1. मञ्चे नाटकस्य प्रस्तुतिसमये राम-सीता इत्यादयः वास्तविकपात्राणि न भवन्ति। अपितु मञ्चे नटः स्वस्य आङ्गिका (शारीरिकः), वाचिकः, सात्विकः, आहार्य-क्रियाणां अभ्यासस्य, कुशलतया च प्रस्तुतीकरणस्य कारणेन राम-सीता इत्यादिरूपेण स्वं प्रस्तुतं करोति।

टिप्पणी

2. प्रेक्षकाः अनुकरणकर्तारं तस्य प्रदर्शितानि हावभावानि, व्यञ्जनानि, हावभावानि च मिथ्या कृत्रिमाणि न पश्यन्ति। प्रेक्षकाः तस्य प्रदर्शितानां नटैः अनुभवादिभ्यः च मूलरामादिकं तस्य कर्मणां च अनुमानं कर्तुं शक्नुवन्ति। अत्र रामादिः कृत्रिमत्वेऽपि प्रेक्षकाणां समक्षं तथा न दृश्यते।
3. नट-नटी इत्यस्य अभिनयन-कौशलस्य कारणात् सहृदयस्य मनसि नटस्य स्थायि-भावनायाः विचारः रोचकः भवति।
4. श्रीशङ्कुस्य अस्य मतस्य अनुसारं नट-नटी ऐतिहासिकः राम-सीता इत्यादिभिः अनुक्रियैः सह ततः विभावः, अनुभावः, संचारीभावरूपेण परिमाणकैः (कारणैः) स्थायी (गम्यः) नट इति अनुमानितम्। एवं शङ्कुस्य मतस्य सारः अनुमानेन नटे रामादिसम्बद्धस्य रतिस्य अनुमानं करणीयम्।
5. यथा प्रेक्षकः पर्वतस्य उपरि धूमं दृष्ट्वा तत्र अग्निम् अनुमानयति, तथैव सहृदये रामादिसम्बद्धानि कर्माणि दृष्ट्वा नट्यां रति इत्यादिभावनाः अनुमानं करोति।

शङ्कुस्य मते चित्रतुरङ्गन्ययतः नटे रामादिकं अनुकरणबलेन अनुमानं कृत्वा अनुमानकदर्शकः अपि तथैव आनन्दं लभते। अस्य अनुमानस्य नाम रसः। तेषां मते स्थायिभावनाः प्रमेयाः विभावः, अनुभावः, संचारी च प्रमेयः भवन्ति। एते क्रमशः गम्य-गमकाः। रसिकाः नट्यां रसं मन्यन्ते, सामाजिकः (सहृदयः) केवलं तस्य रसस्य अनुमानं करोति। सः 'रसोत्पत्तिवादः' इति खण्डयित्वा 'रसानुमित्तिवाद' इति स्थापितवान्।

जगति वस्तुं दृष्ट्वा आभासाः चतुर्विधाः भवन्ति- वास्तविकता, मिथ्यात्वं, सादृश्यं, संशयः च। यथा चित्रे अश्वः सर्वथा अश्वः न दृश्यते। एषः अश्वः नास्ति, तादृशी मिथ्या धारणा नास्ति। अश्व इव, तादृशं सादृश्यं अपि न दृश्यते। अश्वो वा न वा इति न संशयः तथापि अश्व इति मतः। तथैव नट् इत्यत्र रामादिसाक्षात्कारः एतेभ्यः चतुर्विधैः लौकिकसाक्षात्कारेभ्यः अद्वितीयः अस्ति। अयं प्रकारः साक्षात्कारः चित्रतुरङ्गन्ययः इति कथ्यते।

आचार्यैः श्रीशङ्कुस्य मतस्य अवास्तविकता, कृत्रिमता च इति आरोपः कृतः अस्ति। अत्र कर्माणि व्यञ्जनानि च हावभावादीनि सर्वाणि कृत्रिमाणि न तु वास्तविकानि। यदि कृत्रिममापदण्डानां उपयोगेन अनुमानं क्रियते तर्हि समीचीनज्ञानं सम्भवं न भविष्यति। सहृदयद्वारा स्वस्य अनुभवस्य अनुभवः रसः भवति। एतत् ग्राह्यम् इति वक्तुं न शक्यते। अस्माकं अनुभवः कदापि अनुमानस्य विषयः भवितुम् अर्हति।

यदि रसस्य "निष्पत्तिः" इत्यर्थः "अनुमानम्" इति तर्हि अनुमानमपि मिथ्या। यदि कश्चित् शिशिरे पर्वतस्य नीहारं धूमं मत्वा पर्वतस्य उपरि अग्निम् अनुमानं करोति तर्हि एतत् अनुमानं मिथ्या। अतः मिथ्याज्ञानमाश्रित्य रससाक्षात्कारः असम्भवः।

टिप्पणी

श्री शङ्कुकस्य मतेन अस्याः समस्यायाः समाधानस्य उत्तरं नास्ति यत् प्रेमः, शोकः इत्यादयः मूलभूताः भावाः (स्थायिभावाः) कथं सामाजिकाः (सहृद्याः) भवन्ति, अन्याः दुःखिताः भावाः कथं सुखिनः भवन्ति।

प्रथमतया राम-सीता इत्यादयः अनुमानद्वारा अस्माकं विभावः न भवितुमर्हन्ति इति श्रीशङ्कुकस्य मतस्य अपि अयं आक्षेपः कृतः। द्वितीयं, एतयोः प्रति भारतीयसमाजस्य सांस्कृतिकभक्तिः रसस्य प्राप्तौ बाधां जनयिष्यति। राम-सीतायाः प्रेम-कथायाः वर्णनेन राम-विश्वास-युक्तः पाठकः कथं अलङ्कृतः इति अनुभवति? ताः पूज्यन्ते जगतः पिता जगतः जननी च, तान् साधारणकान्त्रिकान् इति मत्वा कथं वयं तेषां सुन्दरलीलाभ्यः सुखं प्राप्नुमः। एतेषां पूज्यैः, वीरैः, गरिमाभिः च प्रेक्षकैः सह तादात्म्यं कर्तुं न शक्नोति। अतः शङ्कुकस्य मतं स्वीकुर्वितुं न शक्यते।

9.4 भट्टनायकस्य भुक्तिवादः

भट्टनायकस्य भुक्तिवादस्य सिद्धान्ते रस-निष्पत्तिः (रसस्य उत्पत्तिः) सिद्धान्तस्य व्याख्यानं अपि प्रस्तुतम् अस्ति। भट्टनायकस्य मतेन भरतस्य रससूत्रे 'संयोगः' इत्यस्य अर्थः भोज्य भोजकस्य च सम्बन्धः अस्ति तथा च 'निष्पत्तिः (उत्पत्तिः)' इत्यस्य अर्थः 'भुक्तिः' इति भट्टनायकस्य मतस्य सारं यथा-

1. रस-निष्पत्ति-व्याख्यानं कुर्वन् भट्टनायकेन रस-निष्पत्तौ त्रिविधव्यापारस्य विचारः कृतः - (क) अभिधा, (ख) भावकत्वम्, (ग) भोजकत्वम्।
2. अभिधाव्यापारस्य माध्यमेन वाक्यस्य अर्थः राम-सीता इत्यादयः भावाः तेषां अवलोकनं, स्मितं इत्यादि भावाः इति अवगम्यते।
3. भावकत्वव्यापारे विभावानुभवसंप्रेषणभावनाश्च प्रेमशोकदुःखादिस्थायभावाश्च सामान्यीकृताः भवन्ति अर्थात् एतेषां भावानाम् सम्बन्धे मम वा अन्यस्य वा भावः निराकृतः एवं मुक्तः भवति आसक्तिबन्धनात्। तदनन्तरं एते भावाः (स्थायिभावाः विभावाः इत्यादयः) उपभोग्यः भवन्ति।
4. भोजकत्वव्यापारे रजोगुणतमोगुणनाशात् सतोगुणस्य प्रफुल्लिततत्वाच्च ताः भावनाः रसानुभूतिः भवन्ति, या अस्मिन् प्रत्यये रसभोगः इति उच्यते।
5. भट्टनायकस्य मते भावकत्वव्यापारादिषु रस-निष्पत्तिः अर्थात् विभावस्य द्वितीयः चरणः स्थान-काल-व्यक्ति-सम्बद्धस्य स्थाने सरलरूपं गृह्णाति- जनकवाटिकस्य सन्दर्भे रामः पुनः मर्यादापुरुषोत्तमं न भवति किन्तु साधारणः किशोरः, सीता साधारणः किशोरः, जनकः प्रेमिणां मिलनस्थान-उद्यानं जातम् तेषां वचनं, आसनं, व्यञ्जनं च न पुनः तेषां भवन्ति, साधारणस्य कान्तस्य भवन्ति च। अतः प्रेक्षकाणां सांस्कृतिकभक्तिः भक्तिः च रसस्य बाधकं न भवति। सामान्यीकृतमात्रं भोजकत्वव्यापारद्वारा रसस्य आनन्दं लभन्ते।

6. प्रथमं काव्यस्य अर्थबोधः, द्वितीयं सामान्यीकरणं तृतीयं च रसस्य आनन्दः इत्यादीनि कर्मत्रयम्, एतानि त्रीणि सर्वाणि क्रमेण अतिशीघ्रं भवन्ति।
7. भट्टनायकेन सहृदयकर्मानुयायिषु रससत्त्वोत्पत्तिश्च खण्डितः। न अनुकर्तौ न अनुकर्ये रसः अनुभूयते इति आह, यतः सहृदयदृष्ट्या उभौ अपि परकौ स्तः, तस्य ताभ्यां सह कोऽपि सम्बन्धः नास्ति।
8. अभिनवगुप्तस्य मतं यथा सामाजिके (सहृदये) व्यक्तिपरकभावानां अभिव्यक्तिः न गणयितुं शक्यते, यतः यदि प्रत्यक्षसाक्षात्कारः इति मन्यते तर्हि सामाजिकः (सहृदयः) नायकस्य नायिकायाः च शोकात् शोकं अनुभविष्यति करुणाभावाः। यतः प्रेक्षकः (सहृदयः) वास्तविकं रामं सीतां च न पश्यति, तस्मात् तस्य समानधारणा न प्राप्नोति।
9. अभिनयकाले प्रेक्षकः (सहृदयः) स्वप्रियं अपि न स्मरति यतोहि यदि तत् भवति तर्हि मनसः एकाग्रता नश्यति। सीतायाः काव्ये सहृदयस्य पूज्यबुद्धिः, हनुमतः समुद्रे कूर्दनादिकं असाधारणं कर्म च तदपि सहृदयः स्वयमेव तस्मिन् रसं न प्राप्नुयात्।
10. अतः यदा भवकत्वव्यापरात् विभवदी सामान्यीकृता भवति तदा सत्त्वगुणयुक्तः सहृदयः भोजकत्वव्यापरात् भोगं प्राप्नोति।

रसनिष्पत्तेः सम्बन्धे सामान्यीकरणस्य सत्त्वद्रेकस्य च विचारः भट्टनायकस्य महत्त्वपूर्णं योगदानं यत् अभिनवगुप्तः, धनंजयः, विश्वनाथः इत्यादिभिः परवर्तीभिः सर्वैः विद्वांसैः स्वीकृतम् अस्ति। एतस्य माध्यमेन भट्टलोल्लटस्य श्रीशङ्कुस्य च मतयोः अवशिष्टं अन्तरं दूरीकृतवान् तथा अनुकारस्य अनुकर्तस्य (अनुकरणकर्तुः) स्थाने सहृदयेन सह भावभावं सम्बद्धवान्।

तेषां मते एकः एव दोषः अस्ति यत् शास्त्रीयदृष्ट्या भोजकत्व-भवकत्व-आदीनां कर्मणां कल्पनायाः आधारः नास्ति। पश्चात् अभिनवगुप्तः स्वमतस्य स्थापनां कुर्वन् भट्टनायकस्य मतस्य शास्त्राधारेण आलोचनां कृतवान्। अभिनवगुप्तेन सामान्यीकरणं स्वीकृतं किन्तु भावकत्वसंकल्पना निराधार इति संज्ञां कृत्वा भावकत्वस्य कार्यस्य व्याञ्जनशक्तिसमाप्तत्वात् अनावश्यकमिति उक्तम्। अभिनवगुप्तस्य मते भोजकत्वविचारोऽपि निरर्थकः, यतो हि केवलं रसनिष्पत्तेः परिणामः। अतः रसस्य कृते अन्यकर्माणि कल्पयितुं न प्रयोजनम्।

9.5 अभिनवगुप्तस्य अभिव्यक्तिवादः

1. अभिनवगुप्तेन रसः व्यञ्जनत्वेन मन्तव्यः। संयोगस्य अर्थः “अभिव्यङ्ग्य-अभिव्यञ्जकसंबन्धः” इति निष्पत्तेः अर्थः “व्यञ्जनम्” इति। विभावः, अनुभावः, संचारीभावः च व्यञ्जकः, स्थायी भावनाः अभिव्यङ्ग्यः। अभिव्यञ्जकस्य अभिव्यङ्गस्य च यदा सम्बन्धः भवति तदा रसः व्यज्यते। अभिनवगुप्तस्य मतं सर्वस्वीकृतं मन्यते यतो

टिप्पणी

टिप्पणी

हि रस-निष्पत्तिसम्बद्धानां सर्वेषां प्रश्नानाम् उत्तराणि प्राप्यन्ते। अभिनवगुप्तमतस्य सारं यथा-

2. सहृदयस्य हृदि 'वासना वा संस्काररूपं' इति रूपेण केचन भावाः सर्वदा वर्तन्ते। यदा सहृदयः काव्ये विभावादि पाठयति वा शृणोति वा नाटके वा पश्यति तदा तस्य हृदये वर्तमानाः अतिसूक्ष्म 'वासरूपेण' स्थायिभावनाः प्रबुद्धाः अर्थात् जागरिताः भवन्ति। एतानि जागृतानि स्थायिभावानि सहृदये रसरूपेण व्यज्यन्ते।
3. रसः सिद्धः सामाजिक-पाठकः, श्रोता वा दर्शकः वा भवति। सामाजिकः (सहृदयः) बहिः कस्यापि भावस्य आनन्दं न लभते, अपितु हृदये वर्तमानं स्थायिभावं रमते। सहृदयानां हृदयानां स्थायिभावनाः 'व्याङ्ग्य-व्याञ्जकभावे' इत्यत्र विभावादिद्वारा व्यज्यन्ते।
4. भट्टनायकः सामान्यीकरणस्य सिद्धान्तं स्थापयित्वा अभिनवगुप्तस्य कृते द्वारं उद्घाटितवान् आसीत्। अभिनवगुप्तः सामान्यीकरणं स्वीकुर्वति, परन्तु भट्टनायकस्य कल्पितभावनाम् 'भावकत्वव्यापर' वा न मन्यते। ते रसं 'व्यञ्जनारूपेण' 'व्यङ्ग्यम्' इति मन्यन्ते। सामान्यीकरणे कस्यचित् व्यक्तिविशेषस्य सम्बन्धः परिहृतः भवति तथा च एवं उभयोः प्रश्नयोः उत्तरं लभ्यते यत् सामाजिके (सहृदये) रसस्य भावः कथं वर्तते, दुःखदभावात् बहिः सुखभावः कथं अनुभवितुं शक्यते इति।
5. प्रथमप्रश्नस्य उत्तरम् अस्ति यत् सहृदये रसः स्थायिभावरूपेण पूर्वमेव विद्यते। विभावादिप्रबोधि तान् स्वहृदये स्थितान् भावान् रमन्ते न तु रामादिशूलान्।
6. द्वितीयप्रश्नस्य उत्तरम् अस्ति यत् सामान्यीकरणद्वारा विभावादिः स्वकीयं रूपं प्राप्नोति। आलम्बनादीनां स्थायिभावानाञ्च सरलीकरणेन भावनानां दुःखदं स्वरूपं नष्टं भवति, रुचिकरं च भवति।
7. तत् एव व्यञ्जयितुं शक्यते यत् पूर्वमेव वर्तते, यथा घटः पूर्वमेव अन्धकारकक्षे वर्तते, तदा एव दीपप्रकाशः तत् व्यञ्जयितुं शक्नोति। तथा च सहृदयस्य हृदये स्थायिभावनाः पूर्वमेव सन्ति ये विभवादिभिव्यञ्जनैः अभिव्यज्यन्ते यथा अन्धकारकक्षे पूर्वमेव विद्यमानः घटः दीपप्रकाशं विना व्यक्तिं न लभ्यते, तथैव भवति दीपप्रकाशस्य उपस्थितमात्रेण उपलभ्यते। दीपस्य ज्योतिः एव तस्य एकमात्रं व्यञ्जनम् तथा च विभावादिः सहृदयहृदये पूर्वमेव वर्तमानरत्यादी स्थायिभावनाभिव्यक्तिः। घटः व्यञ्जनक्षमत्वेन व्यञ्जनीयः, तथैव स्थायिभावनाः व्यञ्जनक्षमत्वेन व्यञ्जनीयाः। घटप्रकाशयोः 'व्याङ्ग्य-व्याञ्जकः' इति सम्बन्धः अस्ति। तथा च स्थायिव्यञ्जनविभावादयोः 'व्याङ्ग्यव्याञ्जकः' इति सम्बन्धः यथा घटदीपप्रकाशयोः संयोगे घटस्य उपलब्धेः सुखं लभते, तथैव क व्यङ्ग्य-व्याञ्जकस्थायिभावनाविभावादिसंयोगेन सहृदयः पूर्वमेव विद्यमानभावनाभिव्यक्तितः आनन्दं प्राप्नोति।

“अभिनवगुप्तस्य मतेन सहृदयस्य हृदये प्रेमादयः भावाः संस्काररूपेण वर्तन्ते। ते दयालुसहृदयलोके ‘ललना’ इत्यादि माध्यमेन रत्यादी पूर्वानुमाने निपुणं भवति। काव्य-नाटके कारणानि परित्यज्य शललनाश् इत्यादीनि अलौकिकघटनानि इत्यादीनि रूपं गृह्णन्ति तथा च काव्यस्य सामर्थ्येन सामान्यघटना सामान्यविभावादिरूपेण प्रादुर्भावं प्रारभन्ते रति इत्यादि भावाः। सहृदये वर्तमानाः विसर्गाद्वारा व्यज्यन्ते, रसयुक्ताः च भवन्ति। अयं प्रकारः अद्वितीयः रसः ‘रसः’ इति कथ्यते। स्थायीभावानां कृते अद्वितीयम् अस्ति।

एवं प्रकारेण रसः भावानाम् आनन्दः, सहृदयेषु व्यज्यते। तस्य स्थितिः अपि सहृदये एव तिष्ठति। तत्र रसव्यञ्जना, न उत्पत्तिः अनुभवः वा। व्यङ्ग्यव्याञ्जकसम्बन्धात् अयं व्यञ्जनः आगच्छति।

टिप्पणी

9.6 आचार्यधनञ्जयस्य मतम्

भरतस्य अनन्तरं आचार्यधनञ्जयः मुख्यः महत्त्वपूर्णः च आचार्यः अस्ति यः नाटकस्य दृष्ट्या रसस्य व्याख्यानं कृतवान्। आचार्य धनञ्जयस्य मतेन विभावः, अनुभावः, सात्विकभावः तथा रत्यादी रमणावस्थायां संप्रेषणीयभावनानेन द् स्थायीभावा ‘रसः’ उच्यते। नाटकस्य मञ्चने नटः स्वस्य अभिनयद्वारा विभावं, अनुभावं, संचारीभावं, सात्विकभावं च प्रदर्शयति, येन सूक्ष्म-‘संस्कार’-रूपेण प्रेक्षकाणां हृदये पूर्वमेव वर्तमानाः स्थायि-भावनाः स्पर्शयोग्याः अनुभविताः च भवन्ति रसरूपम्। काव्यस्य नाटकस्य वा एषः आनन्दः अद्वितीयानन्दपूर्णः चैतन्यः अस्ति। रसं रमन्ते ये रसिका भावकसामाजिका (सहृदया) च स्मृताः। धनञ्जयः मीमामसकस्य अनुयायी अस्ति। तस्य रसविषये सामान्यीकरणस्य विचारधारा भट्टनायकस्य अभिनवगुप्तस्य च सदृशी अस्ति, परन्तु रसस्य उत्पादनप्रक्रियायां सः न ‘भोज्य-भोजकः’ सम्बन्धे विश्वासं करोति, न च ‘अभिव्यङ्ग्य-अभिव्यञ्जकः’ सम्बन्धे, अपितु सः विभाव इत्यादिभिः सह स्थायिभावानां ‘भाव्य-भाव्यकः’ इति सिद्धान्तः।

“आचार्यधनञ्जयस्य मते रसः व्यङ्ग्यः न अपितु काव्यसाधनम्। विभावादिषु स्थायिभावेषु च ‘भाव्यभावकः’ इति सम्बन्धः। तस्य मते तयोः संयोगेन सहृदये आनन्दस्य भावः उत्पद्यते। सहृदयस्य हि नटः - रामादिः एव सहृदये वर्तमानस्य राग-उत्साह-आदि-भावं ददाति, यथा मृत्तिका-गजाः, अश्वाः च पूर्वमेव विद्यमानस्य उत्साह-आदि-भावं ददति।

विभावादीनि रसकारणात् विभावं अनुभावं च सात्विकभावं व्याभिचारीभावं च भावकं स्थायिभावाश्च भवाः। यदा तयोः परस्परं सम्बन्धः भवति तदा सहृदयः रसभावं अनुभवति।

9.7 आचार्यविश्वनाथस्य मतम्

साहित्यदार्शनिकः आचार्यविश्वनाथः अभिनवगुप्तेन प्रस्तावितायाः व्याख्यायाः आधारेण रसरूपं निर्धारितवान् अस्ति। अभिनवगुप्तः इव विभावादिकं स्थायित्वं सहृदयावस्थायाः सामान्यीकरणं च मन्यते। जगति ये प्रेमशोकादिभावानां जन्मनि कारणकारणसहकारणभूमिकां निर्वहन्ति, ते काव्ये

टिप्पणी

क्रमशः विभावं, अनुभावं, व्यभिचारीव्यापारं च इति नाम्ना अलौकिकविभावः, अनुभावः, व्यभिचारिभावः च इति उच्यन्ते। एतेषां कारणात् साहृदयहृदये पूर्वमेव वर्तमानानाम् इन्द्रियसुखानां संस्काररूपेण जागरणं भवति।

येषु जनासु वनितात्, स्वव्यङ्ग्य, पार्श्व-संकेत-आदि-सहकार-कारणानां कारणात् स्वप्रेमभावनादीनां पूर्वानुमानं कर्तुं कौशलं प्राप्तं भवति, तेषु लज्जा, जिज्ञासा इत्यादिभिः सहकारिभिः, प्रेमादिसांसारिकभावनानाम् अनुभवः। पुनः पुनः तेषु संस्कारः जातः येषु च जन्मादिपश्चात् अपि संस्काराः वर्तन्ते, ते सहृदय इत्युच्यन्ते ते एव काव्यनाट्यभोगिनः।

अभिनवगुप्तः इव विश्वनाथः अपि स्पष्टतया एतस्य तथ्यस्य उल्लेखं करोति यत् सांसारिकप्रेमशोकादिषु स्थायिभावनाः जनसंपर्केषु सुखस्य दुःखस्य वा कारणेन भवेयुः, परन्तु काव्यस्य नाटकस्य च आलम्भनं गृहीत्वा ते सम्पर्कद्वारा लौकिक अवस्थातः दूरं गच्छन्ति अलौकिकघटनाभिः सह, अलौकिकं यदा भवति तदा पूर्णं सुखम् अनुभवति।

विश्वनाथः अनुकर्यरामादिषु रसं न मन्यते यतोहि सीतादिदर्शनेन जागृता रतिः अन्यस्मिन् पुरुषे न वसति अपितु राममात्रे वसति, यदा तु अनेकेषु सहरिदयेषु एकस्मिन् समये रसः साक्षात्कृतः भवति। सीतादर्शनेन जागृता रतिः लौकिकः रसः तु अलौकिकः।

नाट्यदर्शनस्य फलस्वरूपं सीतां दृष्ट्वा रामे यः भावः उत्पन्नः भवति सः सहरिदयस्य हृदये अनुभूयते यतोहि सीतां दृष्ट्वा रामे यः भावः उत्पन्नः भवति सः अपि नाट्यदर्शनेन काव्यश्रवणेन च बाधितः अस्ति। तेन कारणकारणयोः प्रत्यक्षसम्बन्धाभावात् नाट्यगृहात् निर्गता रतिः अनुकार्य-रामे न विचारयितुं शक्यते।

विश्वनाथः अनुकर्तनटस्य (नटस्य) अपि रसावस्थां न मन्यते। शिक्षा-अभ्यासस्य साहाय्येन सः चतुर्विधविधानैः - वाचिका, आङ्गिका, आहर्त्यः, सात्विकः इति माध्यमेन अनुकार्यरामः इत्यादीनां सादृश्यं प्रदर्शयति। यदि सः रसस्य आनन्दं लभते तर्हि सः तस्मिन् लीनः भविष्यति, तस्य वास्तविकं कार्यं रामादिसादृश्यं प्रदर्शयितुं न शक्नोति। द्वितीयं तु अनुयायी पात्रम्, पात्रं कदापि सुखं न भुङ्क्ते। यदि नर्तकः प्रेक्षकः भूत्वा नाटकस्य आनन्दं लभते तर्हि सः अपि सुखस्य अनुभवं कर्तुं शक्नोति।

9.7 आचार्यजगन्नाथस्य मतम्

आचार्यजगन्नाथः रसपरम्परायाः अन्तिमः विद्वान् आचार्यः इति मन्यते। तेन पूर्ववर्तीनां मतानाम् अपि मौलिकतायाः पुनः व्याख्या कृता अस्ति। आचार्यजगन्नाथः अपि स्वीकुर्वति यत् केवलं स्थायी भावनाः एव रसरूपेण परिणमन्ति। तेषां मते प्रेमादीनि स्थायिभावनाः प्रकाशमानात्मसुखेन सह अनुभवित्वा स्वयमेव रसाः भवन्ति। पण्डितराज जगन्नाथस्य मतं यत् शङ्कररूपी स्थायिभावना हृदयस्य चेतनायां सर्वदा निगूढं तिष्ठति। यदा अज्ञानस्य आवरणं विलीयते तदा सा स्थायिभावना यस्य अन्तः सुखं निहितं भवति सः दृश्यमानः भवति।

आचार्याणां रससम्बद्धविचारानाम् अनुसरणं कृत्वा सहृदयः काव्यं पठति, शृणोति, पश्यन् वा तस्मिन् वर्णितैः पात्रैः सह सामान्यीकरणं भवति इति ज्ञायते। तेषु पात्रेषु तस्य सापेक्षता समाप्तं भवति, तेषां सह विशेषः सम्बन्धः भवति इत्यर्थः। अस्मिन् परिस्थितौ सः पात्रस्य आनन्ददुःखान् विशेषरूपेण अनुभवितुं आरभते। अस्मिन् सुखदुःखानुभवे सः केवलं आनन्दम् अनुभवति। एषः आनन्दस्य भावः रसस्य आस्वादनम् अस्ति।

पाठगतप्रश्नाः 9.1

1. रससूत्रेण किं ज्ञायते?
2. रससूत्रस्य प्रवर्तकः कः?
3. रसस्य कति मुख्यव्याख्याः वैधाः सन्ति?
4. भट्टलोल्लटस्य मतं केन नाम्ना प्रसिद्धम्?
5. भट्टलोल्लटः इत्यनेन संयोगः किम्?
6. भट्टलोल्लटः निष्पत्तिः इति किम्?
7. भट्टलोल्लटः रसपदं कुत्र स्वीकुर्वति?
8. अनुकरणे (अनुकार्या) रसः सम्भवति वा?
9. 'अनुमितिवादः' इति कस्य आचार्यस्य मतम्?
10. शङ्कुः 'संयोगः' इति किम्?
11. 'निष्पत्तिः' इति शङ्कुकाः किं अर्थं गृह्णन्ति?
12. श्रीशङ्कुकाः रसावस्थां कुत्र स्वीकुर्वन्ति?
13. नटः इत्यादिषु एव रसः अस्ति वा?
14. श्रीशङ्कुकाः केन न्यायेन नटः इत्यादिषु रसं स्वीकुर्वन्ति?
15. भट्टनायकस्य रसनिष्पत्तिसिद्धान्तः कः?
16. भट्टनायकस्य 'संयोगः' इति किम्?
17. भट्टनायकस्य 'निष्पत्तिः' इति किम्?

टिप्पणी

टिप्पणी

18. कः भट्टनायकः काव्यव्यापरं मन्यते?
19. भट्टनायकस्य विभावादिसामान्यीकरणं केन व्यापरेण स्वीकृतम्?
20. सहृदयभोगेषु भट्टनायकस्य कः व्यापरः ग्राह्यः?
21. भट्टनायकस्य मतस्य मुख्यदोषः कः?
22. अभिनवगुप्तस्य रसनिष्पत्तिसिद्धान्तः किम् उच्यते?
23. अभिनवगुप्तेन 'संयोगः 'निष्पत्तिः (उत्पत्तिः) च इति कः अर्थः स्वीकृतः?
24. अभिनवगुप्तमतस्य सार्वत्रिकस्वीकारस्य मुख्यकारणं किम्?
25. आचार्य धनञ्जयः कस्मिन् रूपेण रसं स्वीकुर्वति?
26. आचार्यधनञ्जयस्य मतेऽपि व्याङ्ग्यः अस्ति वा?
28. आचार्यविश्वनाथस्य रसस्य स्थितिः कुत्र ग्राह्यः?
29. आचार्यविश्वनाथः किम् रसवादनम् (रसस्य आनन्दं लभते) उच्यते?
30. विश्वनाथस्य मते रसः किम्?
31. आचार्य जगन्नाथः रसस्य परिभाषां कथं करोति?

9.9 रससाधारणीकरणम्

सामान्यीकरणं सा प्रक्रिया यया सहृदयस्य पूर्वसक्ति-चिन्ता-अपराध-सुख-दुःख-आदि-भावनाभ्यां मुक्ता भवति। अस्मिन् मोक्षे न आसक्ति-राग-भावना। काव्य-नाटकस्य पात्राणि न पुनः विशेषाः अपितु साधारणाः प्राणिनः एव तिष्ठन्ति तेषां भावाः व्यक्तिगतजीवानां अपेक्षया जीवानां भावाः भवन्ति; फलतः प्रेक्षकाः, पाठकाः, श्रोतारः च काव्य-नाटकस्य वर्णित-कवि-भावनासु सम्पूर्णतया निमग्नाः भवन्ति।

आचार्यः अस्मिन् विषये द्वे विषये बलं दत्तवान्- एकं विभवादिसामान्यीकरणं द्वितीयं च पाठकश्रोतुः अनुभवस्य कविना वर्णितेन अलम्भनानुभवेन सह परिचयः।

“सामान्यीकरणं कविस्य स्वस्य अनुभवस्य भवति अर्थात् यदा व्यक्तिः स्वस्य अनुभवं तादृशरीत्या व्यक्तं कर्तुं शक्नोति यत् सर्वेषां हृदये समाना भावना जागृतुं शक्नोति तदा तान्त्रिकदृष्ट्या सामान्यीकरणस्य शक्तिः तस्मिन् वर्तते इति वक्तुं शक्नुमः” इति।

टिप्पणी

आचार्यः अस्मिन् विषये द्वे विषये बलं दत्तवान्- एकं विभवादिसामान्यीकरणं द्वितीयं च पाठकश्रोतुः अनुभवस्य कविना वर्णितेन अलम्भनानुभवेन सह परिचयः। अतः पाठकस्य श्रोतुः वा मनसि कस्यचित् व्यक्तिविशेषस्य वस्तुविशेषस्य वा भावः काव्ये वर्णितानां आलम्भनभावानां सदृशः भवेत् इति सामान्यीकरणस्य अर्थः। यथा कविना अभिव्यक्तं वस्तु अलम्भनाय आश्रयः भवति, तथैव सर्वसाहृदयश्रोतृणां भावानाम् आश्रयः अपि भवितुमर्हति। तेन सामान्यीकरणं विभावादि-आलम्भनमाश्रितमिति सिद्धम्। आश्रयरूपेण स्थापितानां भावानां समानप्रभावस्य धर्माणां प्रतिष्ठायाः कारणात् सर्वेषां भावानां समर्थनं भवति इति अर्थः।

अस्मिन् सन्दर्भे सामान्यीकरणस्य रूपं कस्यचित् सामान्यीकरणं न भवति इति मनसि स्थापयितुं महत्त्वपूर्णम्। सामान्यीकरणं आश्रय-आलम्भनः- उद्दीपन-विभाव-अनुभाव-संचारी-भावनायोः संयुक्तः, मिश्रितः क्रियाकलापः अस्ति। यदा तेषां संयुक्तक्रिया वा व्यापारः विशिष्टव्यक्तित्वविहीनः भवति, विशिष्टसम्बन्धान् परित्यज्य सामान्यं साधारणं वा रूपं धारयति तदा एव पाठकः श्रोता वा प्रेमादिभावानाम् अनुभवं कर्तुं शक्नोति अस्मिन् स्तरे सहृदयस्य अपि स्वतन्त्रता आवश्यकी भवति व्यक्तिगतभावनाभ्यः। अतः सामान्यीकरणं विभावादिसंयुक्तं सरलरूपं, यस्मात् कारणात् सहृदयः स्वस्य पूर्वसक्तिभावनाभ्यां सम्बन्धाभ्यां च मुक्तः भूत्वा भोगस्य आस्वादनं करोति।

सामान्यीकरणं किम्? इति आचार्येषु चर्चाविषयः। केचित् आचार्यः आलम्भनस्य प्रतिबिम्बं, केचित् कवि-अनुभवस्य सामान्यीकरणं, केचन सहृदयस्य सामान्यीकरणं च मन्यन्ते। भट्टनायकः विश्वनाथः च विभावस्य, अनुभावस्य, संचारीभावस्य च सामान्यीकरणे स्पष्टतया विश्वासं कुर्वन्ति। अभिनवगुप्तः अपि विभावादिस्य सरलरूपं स्वीकुर्वति अर्थः अस्ति यत् एते त्रयः आचार्याः विभावादिसामान्यीकरणं स्वीकुर्वन्ति अर्थात् असाधारणं वा विशेषं वा साधारणं रूपं स्वीकृत्य।

सामान्यीकरणं रसस्य आनन्दस्य आधाररूपेण कार्यं करोति। यावत् सामान्यीकरणव्यापारः न क्रियते तावत् रसस्य आस्वादनं न सम्भवति यतोहि सहृदयः (पाठकः श्रोता वा दर्शकः) कथं आश्रयः इति मूलपात्राणां आलम्भनस्य स्वरूपं च आस्वादयितुं शक्नोति। राम-सीता-प्रेम-दुष्यन्त-शकुन्तला-प्रेमस्य आस्वादनं धार्मिक-भावना-शुद्धि-दृष्ट्या वा सम्यक् न भवति तथा च अन्य-पात्र-प्रेम-अभावे प्रेम-रतिः न प्रशंसिता भविष्यति। एवं प्रकारेण यदा सर्वाणि स्थायिभावानि विभावादीनि च सामान्यीकृतानि भवन्ति तदा एव पाठकः, श्रोता वा दर्शकः रसस्य आनन्दं लब्धुं समर्थः भवति।

समासेन विशेषस्य असाधारणस्य वा वस्तुनः साधारणरूपेण ग्रहणं सामान्यीकरणम् इति उच्यते। सामान्यीकरणस्य रूपं काव्यपाठे वा काव्यश्रवणे वा अपेक्षया नाटक-चलच्चित्र-दर्शने अधिकं स्पष्टं भवति। यथा यथा जनाः स्वस्य लौकिकं तुच्छं विषयं विस्मरन्ति तथा च स्वमनः नाटककाव्यविषयेषु निर्विघ्नतया प्रवेशं कर्तुं ददति तथा तथा तस्य आनन्दं प्राप्नुयुः।

टिप्पणी

यथा- राम-सीतायोः जनक-वतीक-प्रकरणं पठन् वा पश्यन् वा प्रेक्षकपाठकाः तान् अवतारं न मन्यन्ते अपितु प्रथमदृष्ट्या परस्परं प्रति आकृष्टाः साधारणाः युवकाः युवकाः च इति मन्यन्ते।

रसानुभूतिः सामान्यीकरणाधारिता। भारतीयविद्वांसः एतस्य विषये बहुधा चिन्तितवन्तः। एतेषां आचार्याणां विचाराः संक्षेपेण अत्र दीयते-

- (1) भट्टनायकः स्वस्य काल्पनिकव्यापारस्य 'भावकत्वः' इत्यस्य माध्यमेन सामान्यीकरणे विश्वासं करोति। तस्य मतस्य सारांशः अस्ति यत् काव्ये नाटके च अभिधाद्वारा अर्थं अवगत्य भावानुभावः, संप्रेषणीयभावाः च भावविनिमयद्वारा सामान्यीकृताः भवन्ति। फलतः सहृदयस्य सर्वेभ्यः स्वसङ्गेभ्यः, क्लेशेभ्यः इत्यादिभ्यः उत्पन्नं अज्ञानं निराकृतं भवति, तदनन्तरं सत्त्वगुणस्य प्रधानतायाः कारणात् रसः स्पर्शयोग्यः भवति।
- (2) अभिनवगुप्तस्य मते नाटके वर्णितानां अन्तरिक्ष-काल-प्रभाव-विषय-सीमाः यदा नश्यन्ति तदा सर्वविध-बन्धन-रहिताः भवन्ति इति यावत् सामान्यीकरणद्वारा कविना निर्मिताः पात्राः पुनः विशेषव्यक्तिः न भवन्ति अपितु साधारणाः प्राणिनः भवन्ति तथा च यदा ते अस्मिन् अवस्थायां उपस्थिताः भवन्ति तदा हृदयम् अपि तस्य पूर्वाग्रहेभ्यः तस्य लौकिकसम्बन्धेभ्यः च मुक्तं भवति। अत्र विभावादिसामान्यीकरणेन सह सहृदयस्यापि सामान्यीकरणं भवति येन सः आसक्तिबन्धनात् मुक्तः भवति तथा च सहृदयस्य हृदयस्य स्थायिभावनाः अपि व्यक्तित्वस्य स्थाने सामान्याः भवन्ति। अथ रसः आनन्दितः। एवं प्रकारेण आचार्य-अभिनवगुप्तः विभावादिसाहृदयसामान्यीकरणे विश्वासं करोति।
- (3) आचार्यविश्वनाथः सामान्यीकरणं स्वस्य विशिष्टव्यक्तित्वेन सह काव्यस्य नाटकस्य वा सर्वविविधतायाः विहीनं मन्यते। एतदतिरिक्तं विशेषीकरणसामान्यत्वस्य परिणामः काव्य-नाट्यस्य च सरिदयस्य च भेदः, तयोः समानत्वं भवति इत्यर्थः इत्यपि आह। एवं विभावादिसामान्यीकरणेन सह आचार्यविश्वनाथः अपि पाठकस्य पात्रस्य च (आश्रयस्य) तादात्म्यं मन्यते।
- (4) पण्डितराज जगन्नाथस्य मते यदा कविः अभिनेता च भावानुभवं संवादात्मकं भावं च प्रकाशयन्ति तदा काव्ये उल्लिखिते आश्रये अलम्भनप्रति भावः वर्तते इति सामाजिकव्याज्जनव्यापारद्वारा स्वीक्रियते। अथ सद्भावना (सहृदयता) कारणात् विशेषः भावः उत्पद्यते, यस्य परिणामेण सहृदयस्य आत्मा कल्पना आश्रया च आच्छादितः भवति ततः प्रेमादयः भावाः सहृदयस्य हृदये उत्पद्यन्ते। एतेषां रतिआदीनां भावानानां नाम रसः। आचार्य जगन्नाथः सहृदयस्य आलम्भनस्य च तादात्म्यं स्वीकुर्वति।

पाठगतप्रश्नाः 9.2

1. सामान्यीकरणेन किं अवगच्छसि?
2. कस्य सामान्यीकरणं भवति?
3. रसवादे (रसस्य आनन्दः) सामान्यीकरणस्य का भूमिका अस्ति?
4. भट्टनायकस्य मते सामान्यीकरणं किम्?
5. आचार्यविश्वनाथः किं सामान्यीकरणं मन्यते?
6. अभिनवगुप्तस्य मते सामान्यीकरणं किम्?

टिप्पणी

9.10 सहृदयसंकल्पना

पाठकः श्रोता वा काव्यपठने तदा एव आनन्दं प्राप्तुं शक्नोति यदा ते कविना वर्णितं प्रत्येकं दृश्यं, शब्दं, अभिव्यक्तिं, अर्थं च हृदये गृहणीतुं शक्नुवन्ति, तथा च कविना काव्यस्य लेखनस्य स्थितिं कल्पयित्वा तस्य भावनां प्रकटयितुं शक्नुवन्ति। नाटकस्य प्रेक्षकस्य वा काव्यस्य पाठकश्रोतुः वा यथा यथा कल्पनशक्तिः भवति तथा तथा तेषां सुखं प्राप्तुं शक्यते। पूर्णा एकाग्रतापूर्वकं काव्य-नाटकस्य अनुसरणं कुर्वन् प्रेक्षकस्य पाठकस्य च भावात्मका स्थितिः कविस्य भावात्मकावस्थायाः सदृशी भवति। काव्यसम्मेलनानां प्रेक्षकाः यदा कस्यापि काव्यस्य ताडयन्ति तदा कविस्य सारं ज्ञात्वा ते प्रसन्नाः इति सूचयति, तेषां आनन्दः च वाहशब्देन व्यज्यते। तथा च रामविरहस्य दशरथस्य विक्षिप्तस्य दृश्यं दृष्ट्वा दर्शकः स्वयमेव तथैव विक्षिप्ततां अनुभवति, तस्य नेत्राणि अपि अश्रुभिः परिपूर्णानि आरभन्ते। काव्य-नाट्येषु व्यक्तं कृपणं दृश्यं दृष्ट्वा प्रेक्षकाणां कृते स्वं विस्मृत्य करुणापूरणं वा सुखस्य भावः दृष्ट्वा सुखी भवितुं वा सम्भवति, यदा पाठकस्य प्रेक्षकाणां च मध्ये सौहार्दः भवति। अभिनवगुप्तस्य मते सहृदयः इत्यस्मिन् निम्नलिखित गुणाः अत्यावश्यकाः सन्ति।

1. चित्तस्य विशदता
2. स्वहृदय-संवादात्मकता
3. वर्णने लीनः भवितुं क्षमता

मनसः स्पष्टता- मनसः स्पष्टता हृदयशुद्धि इत्यर्थः। आसक्तिः, द्वेषः, कामः, क्रोधः इत्यादयः मनसः अशुद्धाः भवन्ति, अशुद्धं च कुर्वन्ति। एते हृदये आसक्ति-द्वेष-भावनाः सृज्यन्ते। आसक्तिद्वेषपूर्णं मनः काव्यनाटकयोः एकाग्रतां कर्तुं असमर्थः भवति। सहृदयः भवितुं मनसः एतेभ्यः विकारेभ्यः

टिप्पणी

मुक्तः भवितुम् आवश्यकः। यथा शुचिदर्पणे मुखप्रतिबिम्बं स्फुटतया दृश्यते, तथैव कविना वर्णितभावनाः सहृदयस्य शुद्धहृदयस्य सहजतया प्रतिबिम्बिताः भवन्ति।

स्वहृदय-सञ्चारकता- आत्मसञ्चारत्वे प्रेक्षकस्य स्वहृदयस्य अन्तः संवादं कर्तुं क्षमता आवश्यकी भवति। हृदयसंवादस्य अर्थः अस्ति यत् एकेन यत् ज्ञातं तत् परः अपि तथैव अनुभवति। हृदय-हृदय-सञ्चारद्वारा द्वयोः जनानां भिन्न-भिन्न-व्यक्तित्वेऽपि भावाः समानाः भवन्ति। समाजिकत्वात् कविः हृदयेन सह तादात्म्यं करोति। कविस्य सहृदयस्य च भावाः समानाः भवन्ति।

वर्णने निमग्नता सामर्थ्यम्- वर्णयवस्तुनि निमग्नत्वसामर्थ्यं सहृदयस्यापि आवश्यकम्। कविना वर्णितविषयेण सह सम्पूर्णा एकाग्रता, तादात्म्यं च इत्यर्थः। यद् यद् कविना वर्णितं, साहृदयः तस्मिन् वर्णने एवम् मग्नः भवति यत् तस्य अन्यस्य ज्ञानं नास्ति। एषा अवस्था नाट्यविषयेण सह अवशोषणपरिचयः अपि कथ्यते। तादात्म्यावस्थायां कविभावः सहृदयस्य च भावः समानः भवति। मनसि व्यक्तिगतादिभावानां संकीर्णाः सीमाः समाप्ताः भवन्ति। यदा नाटकं पश्यन् काव्यं वा पठ्यते तदा सहृदयस्य हृदयं तस्मिन् प्रस्तुताभिः भावैः पूरणीयम्। प्रस्तुतविषयाणाम् अन्यस्य भावस्य वा भावस्य वा उद्भवेन मनः न बाधितव्यः। यथा - यदि दर्शकः, पाठकः, श्रोता वा नाटके कञ्चन दुःखदं दृश्यं स्वस्य व्यक्तिगतजीवने कस्यापि घटनायाः सह सम्बद्धयति तर्हि सः तस्य आनन्दं प्राप्तुं न शक्नोति। व्यक्तिगतप्रवृत्तीनां उदयः एकाग्रतायाः भावस्य नाशं करोति।

लोके दृश्यते यत् अकथने अपि कस्यचित् व्यक्तिस्य कर्म-हाव-भाव-दर्शनेन तस्य मनोभावं ज्ञातुं शक्यते, परन्तु आसक्ति-तुच्छ-सीमाभिः बाध्यत्वेन सः व्यक्तिः तेषु आसक्तिं कर्तुं न शक्नोति। नाटकद्वारा व्यक्ता प्रेक्षकाणां मानसिकवृत्तिः प्रतीतिसंकीर्णसीमाभिः सीमितः नास्ति। तस्मिन् क्षुद्रः स्वार्थः नास्ति। रसज्ञस्य (रसस्य आस्वादनक्षमस्य) व्यक्तिगतसीमाः तस्मिन् समये शिथिलाः भवन्ति। मनः भावेषु पूर्णतया लीनः भवति, अत्यन्तं शान्तिं च अनुभवति। तस्मिन् समये दर्शकः साधारणं मानसिकतां गृह्णाति। नाटकस्य दृष्ट्या रसना-व्यापर (रसस्य रसस्य कर्म) इति कथ्यते। अतः काव्य-नाट्य-आदि-सुख-उत्पादन-सामर्थ्यं केवलं सहृदयस्य एव भवति इति वक्तुं शक्यते काव्य-नाटक-कथा-उपन्यासः सहृदयस्य विषयाः सन्ति। केवलं सहृदयः एव तेषां आनन्दं अनुभवितुं शक्नोति। सहृदायतं विना न काम्यता सम्भवति, न च काव्यनाटके निमज्जनं रसश्च। सहृदायत इति रसानुभवस्य रसः, यस्य सहृदायतं नास्ति सः रसानुभवसमर्थः नास्ति।

पाठगतप्रश्नाः 9.3

1. सहृदया किम् अवगच्छसि?
2. प्रत्येकः व्यक्तिः सहृदयः अस्ति वा?
3. एकाग्रतायाः किं भवन्तः अवगच्छन्ति?

4. सुखस्य किं सम्बन्धः?
5. सहृदयस्य कृते के गुणाः आवश्यकाः?

भवान् किम् अधिगतम्

- रससूत्रस्य प्रवर्तकः आचार्य भरतः अस्ति।
- “विभावानुभवव्याभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिः।” तत्र मुख्यं रससूत्रं यत् आचार्यैः भिन्नरूपेण व्याख्यातम् अस्ति।
- प्रमुखरससूत्रस्य टीकाकारः आचार्यभट्टलोल्लटः, शंकुकः, भट्टनायकः अभिनवगुप्तः च अस्ति।
- आचार्य धनंजयः रसनिष्पत्तेः अवयवानां सामान्यीकरणं च भट्टनायकस्य समानं विचारयति, परन्तु तस्य रस निष्पत्तेः सिद्धान्तः मौलिकः अस्ति। यस्यानुसारं विभावादिकं वा काव्यभावनाः, स्थायिभावाः, रसस्य भावाः च सन्ति।
- सामान्यीकरणस्य अर्थः विषयस्य सामान्यीकरणम्। सामान्यीकरणं संयुक्तं कार्यम्, न केवलं अलम्बनस्य विषये, न केवलम् आश्रयस्य विषये, न च द्वयोः अपि पृथक् पृथक्, अपितु तेषां संयुक्तं मिश्रितं वा कार्यम्।
- काव्ये वा नाटके वा लीनस्य सामर्थ्यं यस्य सहृदयः। एवं प्रकारेण रस-निष्पत्ति-सामान्यीकरणं च सहृदयस्य व्याख्यानं कृत्वा रसव्यञ्जनस्य समग्रव्याख्यानं बोधयितुं शक्यते।
आचार्य-अभिनवगुप्तः भारतमुनिस्य रस-निष्पत्तिसूत्रे -
'विभावानुभावव्याभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिः' इति उक्तवान् यत् यदा सहृदयस्य हृदये संस्काररूपेण स्थिता स्थायिभावा विभावानुभावसंचारीभावयोः संयोगं प्राप्नोति तदा तस्य रूपं व्यज्यते रसः।

पाठांतप्रश्नाः

1. रससूत्रविमर्शेन किं ज्ञायते?
2. आचार्य-भट्टलोल्लटस्य मते रसनिष्पत्तः व्याख्यां व्याख्यातव्यम्।
3. श्रीशङ्कुकस्य मतस्य स्वरूपं तस्य रसनिष्पत्तिषु दोषाणां विषये लिखत।
4. भट्टनायकस्य रस-निष्पत्तेः विशेषं विस्तरेण व्याख्यातव्यम्।

टिप्पणी

टिप्पणी

5. अभिनवगुप्तमतस्य व्यञ्जनात्मकत्वं व्याख्यातव्यम्।
6. भवतः दृष्ट्या रससूत्रस्य व्याख्या कः समीचीनः कथं च?
7. सामान्यीकरणं व्याख्यात तस्य आवश्यकतां च व्याख्यातव्यम्।
8. सहृदयस्य अवधारणां व्याख्यातव्यम्।
9. सामान्यीकरणं सहृदयश्च रसस्य मूलसेतुः इति सिद्धं कुरुत।
10. रसनिष्पत्तिविषये निबन्धं तस्य सम्पूर्णरूपं च लिखत।

पाठगत-प्रश्नानि उत्तराणि

9.1

1. रससम्बन्धीसूत्रम्
2. आचार्यभरतः
3. चतुः
4. उत्पत्तिवादः
5. उत्पद्य-उत्पादक-सम्बन्धः
6. निष्पत्तिः इत्यर्थः उत्पत्तिः
7. 'अनुकार्य' इत्यत्र रसावस्था स्वीकरोति।
8. आम् अनुकरणे रसः सम्भवति।
9. श्रीशङ्कुः
10. संयोग (संयोग) अर्थात् 'गम्य-गमकः' अथवा 'अनुमाप्य-अनुमापकः'।
11. निष्पत्तिः अर्थात् 'अनुमिती'।
12. शकुङ्करसावस्था अनुमनौ स्वीक्रियते।
13. आचार्यशङ्कुस्य मते नाते इत्यादिषु रसः अस्ति।

टिप्पणी

14. चित्रतुरङ्गन्यायः
15. भट्टनायकस्य रसनिष्पत्तिमतं 'भुक्तिवादः' इति।
16. भट्टनायकस्य मते संयोगस्य अर्थः 'भोज्य-भोजकः' इति।
17. निष्पत्तिः अर्थात् 'भुक्तिः'।
18. त्रिकाव्यव्यापार (1.) अभिधा, (2.) भावकत्वः, (3.) भोजकत्वः
19. अभिधाव्यापारेण
20. भावकत्वव्यापारः
21. शास्त्रीयदृष्ट्या भोजकत्वभावकत्ववत् कल्पनायाः आधारः नास्ति।
22. अभिव्यक्तिवादः
23. संयोग-श्रुतिव्यङ्ग्य-अभिव्यञ्जकसम्बन्धः, निष्पत्तिः- अभिव्यक्तिः
24. यतः अस्मिन् रसनिष्पत्तिसम्बद्धानां सर्वेषां प्रश्नानाम् उत्तरं लभ्यते।
25. धनञ्जयस्य मते रसस्य अर्थः व्यङ्ग्यः न अपितु काव्यः।
26. धनञ्जयस्य मते रसः व्यङ्ग्यः नास्ति।
27. सहृदयस्य हृदये रसः पूर्वमेव वर्तते।
28. सहृदये पुरा विद्यमानः संस्कारस्य जागरणभावना वर्तते।
29. सहृदयाय
30. आचार्यजगन्नाथस्य मते स्थायिभावना एव रसरूपे परिणमन्ति।
31. पदितराज जगन्नाथस्य मतं यत् साहरिदयस्य चैतन्ये सदा संस्काररूपा स्थायिभावना निगूढा एव तिष्ठति। अज्ञानावरणं यदा विलीयते तदा सा स्थायिभावः दृश्यमानः भवति।

9.2

1. व्यक्तिस्य भावनानां एतादृशी अभिव्यक्तिः या सर्वेषां हृदये समानभावनाः उत्तेजितुं शक्नोति, सा सामान्यीकरणं कथ्यते।
2. सामान्यीकरणं कविस्य स्वस्य अनुभवस्य एव।

नाट्यकला (385)

3. सामान्यीकरणं रसस्य आधाररूपेण कार्यं करोति।

4. भट्टनायकस्य मते 'भावकत्वम्' एव सामान्यीकरणम्।

माड्यूल-4

भारतीयनाटकानां परिचयम्

अस्मिन् सोपाने भारतीयनाटकानां प्रमुखनाटकानां चयनं कृत्वा सैद्धान्तिकपक्षस्य अनुप्रयोगः शिक्षिकाणां समक्षं प्रस्तुतः अस्ति।

10. अभिज्ञानशाकुन्तलम्
11. मृच्छकटिकम्
12. ध्रुवस्वामिनी
13. प्रबोधचन्द्रोदयम्